

Adalékok a topic-comment problémához

1. A probléma elhelyezése, fölvetése

1.1. A szintaxis. A generatív teljes nyelveírás legfontosabb része a szintaxis. Voltaképpen ez az egyetlen generatív komponense, vagyis szabályhalmaza. A generativitás annyit jelent — ebben az összefüggésben —, hogy a mondatok (szintaktikai) szerkezetének leírására szolgáló szabályok felsorolása. Természetesen a felsorolás módja nem lehet tetszőleges; legalábbis igen bonyolult volna egy találmányra összeállított — vagy éppen össze nem állított — szabályfelsorolás. Éppen ezért külön kikötések nélkül minden esetben algoritmikus, rendezett szabályok felsorolásáról van szó.

Tekintettel arra, hogy egy adott nyelv szintaktikai modellálása — vagyis mondatai szerkezetének leírására szolgáló rendezett szabályok felsorolása — többféleképpen történhet, ezért maga a generativista kutatás leginkább az 'aránylag legjobb modell' megkeresésére vonatkozik. Ez az aránylag legjobb modell a dolog természete szerint más modellekkel való összehasonlítás, összemérés eredményeként választható ki. Valamennyi versenyben levő, komolyan számbaveendő modellnek azonos empirikus követelményeknek kell eleget tennie. Ez azt jelenti, hogy az adott nyelv valamennyi mondatát le kell tudni írni, vagyis „generálni”. De hogy ezt hogyan végzik, az már egyáltalában nem közömbös.

Jó okunk van annak a föltevésére, hogy minden, ami ezen felül megkülönbözteti az egyes generatív szintaktikai modelleket, az már az egyes modellek metateóriájába tartozik. (Az ugyanis nem tekinthető tudományos problematikának, hogy egy és ugyanazon metateória segítségével miért jó vagy „jobb”, illetőleg rossz vagy „rosszabb” egy nyelv konkrét leírása. A metateória elvileg „vízhatlan”; a beszivárgás a konkrét kutatási folyamatban történt.)

A metateória — vagy általános grammatikai elmélet — lényegében két részből áll.

Az első az emberi nyelv egyetemes tulajdonságainak halmaza: kategóriák, relációk s maguk a teljes nyelveírési modell szintjei tartoznak bele. Ezeknek kutatásában az emberi nyelvre vonatkozó önmegismerés egyenletes fejlődése óriási tapasztalatanyagot halmozott fel. Az utolsó évtizedben a modern nyelvtipológia és főleg a nyelvi univerzálék, egyetemes sajátosságok kutatása hozott eredményeket. Ez az ismeretanyag adja meg az egyes nyelvek leírásában igénybe vehető egységeket, terminusokat. (Ilyen például a „szintaxis”, a „szemantika”, a „fonológia”; a „mondat”, az „újraírási szabály”, a „transzformációs szabály”, a „fonológiai megkülönböztető jegy” stb.)

A metateória második része a matematika, a matematikai logika belső fejlődéséből adódik; az eldöntés-elmélet és az automata-elméletnek az automata-családjára vonatkozó feladatainak egyenes következménye, alkalma-

zása az emberi nyelvekre. Ennek lényege abban áll, hogy formális kritériumokat ad meg a konkurráló grammatikai modellek értékelésére. Tehát azonos univerzális apparátus segítségével két- (vagy több-) féle módon elkészített — és empirikusan — azonos adekvátságú grammatika közül melyik az 'aránylag jobb'. Ennek értékelésére a legfőbb kritérium a grammatikai modell formális "egyszerűsége". Ez a műszó értékű „egyszerűség” terminus a grammatikának egy sajátos tulajdonságát fejezi ki. Ez a tulajdonság a felhasznált szabályok számára vonatkozik. Így például ha — ceteris paribus — a magyar névmások bevezetése leírható 10 szabállyal és 20 szabállyal, akkor a tíz szabályos megoldás esetén — föltehetően — jobban megközelíti a formális leírás a modell tárgyának: a nyelvi mechanizmusnak működését.

A metateória második része ellenőrzi a metateória első részének tartalmát is. (Ezt a két részt valószínűleg csak ideiglenesen tudjuk egyáltalában kettéválasztani.) Ez azt jelenti, hogy a formális leírás szimbólum-készlete — melynek alapja a föltett, empirikusan megalkotott univerzális nyelvi kategóriák halmaza — nem olyan abszolút érvényű, mint a tisztára matematikus eldöntési apparátus. Ezeknek ellenőrzése is történhet egy (másfajta) egyszerűségi elv alapján, de ezen túl „elméleti” úton is. Az említett (másfajta) egyszerűségi mércének felhasználása valahogy így történhet (az előző példa keretében maradvá): Ha a magyar névmások bevezetése leírható — ceteris paribus — 10 szabály és 5 szimbólum segítségével, meg 10 szabály és 10 szimbólum segítségével, akkor nyilván a kevesebb szimbólum-számú megoldás az egyszerűbb. Az „elméleti” munka azután ott kezdődik, hogy megnézzük: milyen szimbólumok (s alapjukul szolgáló kategóriák) bizonyulnak ennek során elhagyhatónak. Ezek valószínűleg kiesnek az univerzálék közül; így esett ki mind a fonéma és a morféma a legutolsó időben.

1.2. A topic-comment kérdése. A metateória első részének egyszerűsége azonban az egész modell szerkezetére terjed ki. Tehát arra például, hogy van-e szükség külön szó-szintre, külön morfológiára, vagy hogy hol foglal helyet a szótár a teljes nyelvreírás keretében.

Voltaképpen a teljes nyelvreíráson kívül esik a leírás célja, hatóterülete. Azonban ezt is a metateóriában, leginkább annak első részében lehet megfogalmazni. (Az elméleti és egyes általános célú leírások különbsége viszont, tapasztalataink szerint, a metateória második részébe tartoznak.)

Ilyen „cél és hatóterület” kérdés például a „lélektani” alany és állítmány kérdése. Ez egy családba esik a hajdani „téma-réma” viszonytal, valamint a legújabb „topic-comment” viszonytal. A magyar hagyományban a „lélektani” alany és állítmány kategóriája a szokásos; mi azonban inkább a topic és comment viszonylatában dolgozunk, mert ebben jobban tudunk támaszkodni másféle modern nyelvészeti megközelítésekre. (A háromféle terminológia mögött nincs mélyebb elvi különbség, inkább csak a fölérendelt elvi keret különbözik, de ez is ártalmatlan módon.)

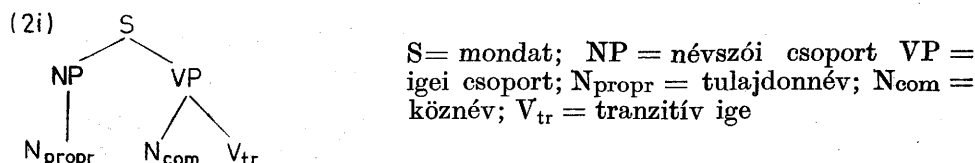
A „topic-comment”-viszonytal kapcsolatban a probléma triviálisan az, hogy minden valamirevaló nyelvreírásnak számot kell tudni adni létezéséről, természetéről. Így ez a feladat érvényes a generatív szintaxisra is.

Nem triviális módon a helyzet némileg bonyolultabb. A generatív szintaxis ugyanis egyrészt a bázis-mondatokat generálja, másrészt a bázis-mondatokat átalakítja (transzformálja), hogy azok megfelelő felszíni — lineáris — struktúrát kapjanak.

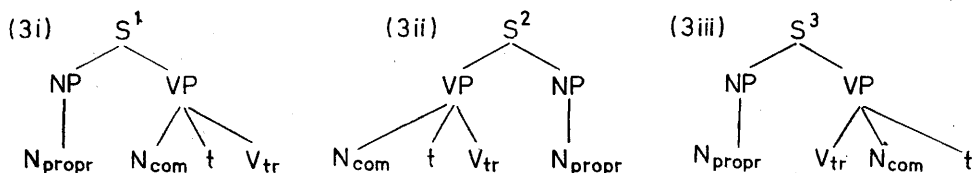
A bázis-mondatok struktúrája „ideális” logikai jellegű. Tehát például

- (1i) Péter lovat vesz.
 (1ii) Lovat vesz (a) Péter.
 (1iii) Péter vesz lovat.

mondatok bázis-struktúrája azonos (közismert szimbolizálásban):

A három mondat felszíni struktúrája azonban eltér:

A szimbólumok közt új a *t* az akkuzatívuszi rag, amely a felszíni struktúrába egyszerű egyeztetés útján került.

A három mondat *S* (subjectum), *V* (verbum), *O* (objectum) rendje legalkalmasabb a különbség feltüntetésére. Eszerint a különbség a felszíni struktúrában:

- (4i) *SOV* (4ii) *OVS* (4iii) *SVO*

Ennek a különbségnek a leírása hagyományosan a szórend keretében történt. A formális nyelvészet is megpróbálkozott ezzel már. Nem volt azonban világos a topic-comment viszony és az *SOV* viszony kapcsolata, már ami a formális (generatív) nyelvelírás egészét illeti.

Ebben a dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy a szokásos formális mondattani és topic-commentre vonatkozó „közlési” vizsgálódások viszonyának tisztázását előrevigyük egy-két ponton. Az erre vonatkozó részletmegjegyzések alkotják a 2. pontot. A 3. pontban néhány konklúziót próbálunk levonni a teljes nyelvelírás számára.

1.3. Mondattani empirikus tipológia. A mondattan tipológiai megközelítése két — eddig össze nem függő — módon történt. Az egyik a konkrét mondattani szerkezetek tipológiai katalógusát próbálta elkészíteni. Ez a katalógus a taxonómikus empirikus nyelvészet fontos feladata. A másik tipológia pedig nem a mondatokat, hanem a mondattanokat osztályozta, jellemezte; ennek során legújában csupán a formális (igényű) szintaktikai rendszerek tipológiája terén történt előrehaladás. — A két feladat vala-

hol nyilván találkozik. Jelen pillanatban is tekintetbe kell egymást venniük.

Természetesen az empirikus tipológia a mondatok felszíni struktúrájára vonatkozik; vagyis nem a „logikai” alap szerkezetére, hanem annak valamilyen szalagszerű, láncszerű (lineáris) megformálására. Amíg a transzformációs technika segítségével ezeket nem tudjuk a mondat bázisából levezetni, addig ezen a téren az eredmények ideiglenesek. Mégis hasznos az erre vonatkozó kutatás, mert (a) részben hozzájárul a metateória első részének pontosabb felvázolásához; (b) s részben új szempontú anyagot tárhat fel a konkrét szintaktikai kutatások: a formális generatív szabályok megalkotása számára.

Ilyen alapon fordulunk a mondat felszíni struktúrájának univerzális tipológiájához.

Jelen dolgozatunk sajátos céljából az empirikus mondattani tipológia legfelsőbb keskeny szeletét vesszük figyelembe, elsősorban a háromtagú (tárgyi bővítményes) mondatok struktúráját. A kéttagú (tárgyatlan) mondatok struktúrája ennél is egyszerűbb volna, de még innen esik a bonyolultságnak azon a határán, hogy össze tudjuk majd mérni a topic-comment sé mákkal. — A négy- és öttagú mondatok szerkezete a háromtagúak sajátos kiterjesztése; ezzel is próbálunk foglalkozni megfelelő arányban. A tárgyi bővítményre azért esett a választásunk, mert érthető okokból ennek van a legnagyobb irodalma. Az érthető ok: részben a tárgy kategóriájának egyetemes (fontos) jellege, részben pedig a számbajövő egyéb kategóriák, például a határozó szórendi labilitása.

Eddigi ismereteink szerint a háromtagú tárgyi bővítményes mondatok a nyelvekben négyféle szórendi típusba oszthatók. Mindegyik típusnak van egy a l a p s z ó r e n d j e, amely a többenél jóval gyakrabban használatos. (Természetesen itt a gyakoriság nem önmagáért fontos; hanem azért, mert ami gyakori, az valószínűleg mélyebb, strukturális okokból is alapvetőnek veendő.) Az alap-szórenden kívül lehet még másfajta szórendi formája, variánsa is. A variánsok száma lehet kettő, három vagy hat.¹

A lehetséges variánsokat a következő négy típusba oszthatjuk (a dolgozat során is így hivatkozunk majd rájuk, hogy pl. „első típus”, „második típus”):

Első típus:

alap (egyetlen) variáns: *SOV*

többi lehetséges variáns: *OSV*

VSO

vagy mind a hat (permutációsan lehetséges) variáns.

Baskír példamondatok:

SOV: *Апайым хатты яза.* 'Apám a levelet írja.'

OSV: *Хатты апайым яза.* 'A levelet apám írja.'

Második típus:

alap (egyetlen) variáns: *SVO*

többi lehetséges variáns: *OVS*

VSO

¹Vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, A magyar tárgyi bővítményes mondatok tipológiája: A magyar nyelv története és rendszere. Bp. 1967, 229—33.

vagy mind a hat variáns.

Szuahili példamondatok:

SVO: *Ali anaandika barua.* 'Ali írja a levelet.'

OVS: *Barua anaandika Ali.* 'A levelet írja Ali.'

VSO: *Anaandika Ali barua.* 'Írja Ali a levelet.'

Harmadik típus:

alap-variáns: *VSO*

többi lehetséges variáns: *SVO* vagy
VSO

Arab példamondatok:

VSO: *Yagra'u 'Ali al-ħitāba.* 'Írja Ali a levelet.'

SVO: *'Ali yagra'u al-ħitāba.* 'Ali írja a levelet.'

Negyedik típus:

alap-variáns: *VOS*

többi lehetséges variáns: *SVO*

Malgas példamondatok:²

VOS: *Manoratra taratasy aho.* 'Írok levelet én'

SVO: *Ni herinadro dia misy andro fito.* 'A hét(nek) van hét napja'.

A malgas *SVO* variáns további elemzésre szorul.

1.4. A topic-comment típusai. A 'lélektani alany'³ és a 'lélektani állítmány' a mondatot két félre osztja. Ebből a szempontból ez a 'lélektani' (közlési) párja a mondat (grammatikai) alanyi részének és a (grammatikai) állítmány részének.

A topic-comment viszony az egész mondatot — mint közlési egységet — szintén két részre osztja: a topic (a már ismert) és a comment (az újszerű) részre.

Mi a helyzet a mondatfeleken belül? Föl lehet-e tenni azt a kérdést, hogy mi a 'lélektani állítmány' egy többtagú 'lélektani állítmány'-on belül? Ez a kérdés — amennyire mi tudjuk — nem szokásos; bár elvileg még senki sem zárta ki a lehetőségét. Hiszen, ha például a jelző 'másodlagos (grammatikai) állítmány', miért ne kereshetnénk másodlagos 'lélektani alany' vagy 'állítmány'-félét?

Hogy a háromtagú tárgyi bővítményes mondatokkal összevethessük a topic-comment viszonyt, minimálisan a commentet két részre kell bontanunk. Ha ezt a kezdő lépést megtettük, akkor már nem jelent semmilyen elvi nehézséget, hogy mind a teljes mondatstruktúrát (annak ágrajzát), mind pedig a teljes mondatra vonatkozó közlési sémát (annak ágrajzát) összehasonlítsuk.

A közlési séma (topic-comment viszony) mélységére vonatkozóan nem találtunk kidolgozott rendszert; magunknak kellett egy lehetséges rendszert felvázolnunk.

²Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

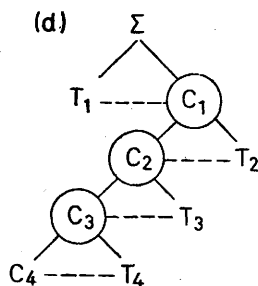
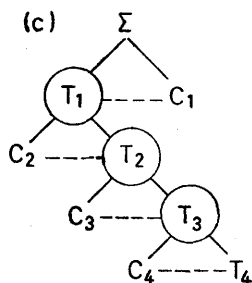
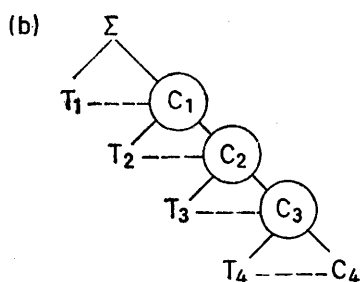
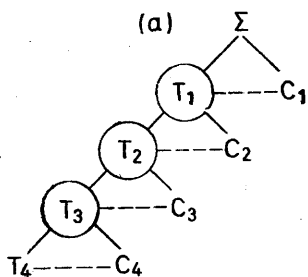
³A 'lélektani' alanyt nem azért mellőzzük, mivel kifogásunk volna bármilyen terminus ellen; ha megvan a definíciója, akkor esupán pedagógiailag zavarhat (vagy segíthet egyben-másban). A 'lélektani'-t azonban még így is idézőjelbe tesszük, mert előttünk ismeretlen a pszichológiának olyan változata, ahol a 'lélektani' alany vagy állítmány terminusnak valamilyen értelme volna.

Kiindulópontunk az volt, hogy a topic és comment viszonya szigorúan bináris (ez a binaritás elméleti jellegű): egy közlési egységben (vagyis a grammatikai mondat megfelelőjében) minimális követelmény egy comment, vagyis újszerű rész. A kétagú mondatban pedig — általában — egy-egy egymáshoz viszonyított topic és comment rész.

Föltettük azután — teljesen formális alapon — hogy ha akár a topic, akár a comment rész további két részre osztható (két tagból áll), akkor közülük az egyik másodlagos topicnak, a másik pedig másodlagos commentnek tekinthető. Itt is ragaszkodtunk a binaritáshoz; ez elvileg nem tekinthető szükségzerűnek, technikai értelemben azonban ez inkább hasznos, mint káros.

A másodlagos topic-comment viszony után föltettük a harmadlagos és negyedleges esetet is. (Itt azonban egyelőre megálltunk.) A másodlagos T—C viszonyhoz három-, a harmadlagoshoz négy-, a negyedlegesnek pedig öttagú mondat szükséges.

Ennek során négyféle tiszta típust tettünk föl, mégpedig a következőket: (E négy közlési séma típusra a dolgozat 2. részében úgy hivatkozunk, hogy (a) (b) (c) (d) stb.)

Az ábrákon Σ = a teljes közlési egység; a T = topic; a C = comment; az alsó index = a közlési tag rendűsége; a bekeretezés jelöli a „nem-terminális jellegű” szimbólumokat, vagyis azokat, amelyeket ugyanazon család más tagjával váltunk fel. A szaggatott vonal jelöli a „helyi” topic-comment viszonyokat.

Nyilvánvaló, hogy (a mondatnak megfelelő) egész közlési séma topic-comment szerkezetét az egész ábra adja meg. Ha pedig a terminális (nem bekeretezett) szimbólumokat egy sorba vetítjük le, akkor a következő négy — most már lineáris — szimbólum-sort kapjuk meg:

$$(a)' T_4 - C_4 - C_3 - C_2 - C_1 \quad (b)' T_1 - T_2 - T_3 - T_4 - C_4$$

$$(c)' C_2 - C_3 - C_4 - T_4 - C_1 \quad (d)' T_1 - C_4 - T_4 - T_3 - T_2$$

A négy közlési típust elnevezhetjük kívánatra:

- (a) Comment-nyelv; (b) Topic-nyelv;
 (c) Diszjunkt comment-nyelv; (d) Diszjunkt topic-nyelv.

Az (a) és a (b) föltevéséhez nem kell bővebb magyarázat.

Az (a) a következő szabályok segítségével hozható létre:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(ii) T_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}$$

A (b) esetében a (ii) helyett a (iii) szabály szükséges

$$(iii) C_n \rightarrow T_{n+1} + C_{n+1}.$$

Nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) egymás tükörképét adják, de a $T + C$ térbeli viszonya mindenütt töretlen.

A (c)-nek és tükörképének, a (d)-nek föltevése már nemcsak formális. A (c) világosan alosztálya az (a)-nak, a (d) pedig alosztálya a (b)-nek. De miért kellett éppen ezt a két alosztályt külön típusként tárgyalni? A (c) azonban az (a)-nak szintén „tükörképe” kíván lenni (más értelemben, mint a (b) az (a)-nak, de ez csak a második mélységi foktól kezdve lehetséges. A mondat közlési dualizmusában ugyanis mi axiomatikusan csak az (i), vagyis $\Sigma \rightarrow T + C$ lehetőséget tettük fel (tehát nincs $*\Sigma \rightarrow C + T$ szabályunk). Ezért lett a (c) csak a második sortól kezdve $C - T$ sorrendű; s ezért lett voltaképpen diszjunkt is, már ami a comment-ek sorozatát illeti.

A (c) szabályai:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(iv) T_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}.$$

A (d) pedig egyszerűen a (c) megfordítása épp úgy, mint a (b) az (a) megfordítása.

A (d) szabályai:

$$(i) \Sigma \rightarrow T_1 + C_1$$

$$(v) C_n \rightarrow C_{n+1} + T_{n+1}$$

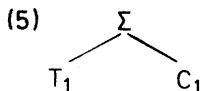
A négy elméletileg föltett típus a későbbiekben igen hasznosnak bizonyult a mondatok szórendjével való összehasonlításban, illetőleg azoknak motiválásában.

A probléma most már többé-kevésbé világos. Az univerzális szórendi típusokat és az elméletileg lehetséges közlési sémákat kell összehasonlítani. Nyilvánvalóan a struktúrát egészében mutató ágrajzok alkalmasabb keretet szolgáltatnak az összehasonlításra, mint a levetített terminális szimbólumok sorai. Az összehasonlítás — mint látni fogjuk — nem szemlélődő jellegű. A topic-comment lehetséges viszonyait megpróbáljuk alapvetőnek tekinteni a mondat-szerkezet számára.

2. A két — öttagú mondattani és közlési alapegységek vizsgálata a magyarban, a szuahiliben és az arabban

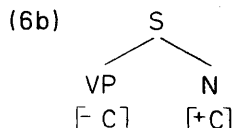
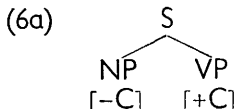
E három nyelvet mint tipológiailag aránylag tiszta eseteket választottuk ki. A magyar választását még elősegítette az is, hogy ezáltal az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája című témához is kívántunk kutatási adalékokat szolgáltatni.

2.1. A kéttagú mondatok. A kéttagú alapmondatok közlési sémája a következő:

Σ = kiindulópont; a mondatnak megfelelő 'közlési séma'; T = topic; C = comment; $_1$ (alsó index) = elsőrendű.

Tehát a topic áll az első helyen, a comment a másodikon a mondat szórendjében. Ez az 1. pontban bemutatott közlési séma kiinduló ága. A neki megfelelő mondat kétféleképpen realizálódhat:

A tőlünk vizsgált példákban az alany NP egy főnév, a VP ige, tehát nem elemezzük a „nominális” mondatokat.

A topic-comment bináris viszonyt a comment meglétére [+C] és ellentétére [-C] redukáltuk részben technikai okokból, részben közléselemteti megfontolásokból. Véleményünk szerint ugyanis a [+C]-k veendőik elsősorban figyelembe — a szöveg folyamatos haladásának irányában — az információ-közlés szempontjából.

2.1.1. Az első típust a magyaron próbáljuk bemutatni. A mondat — számonkra lényeges elemeinek — generálására a következőkre van szükség:

(7) $S \rightarrow N[-C] + V [+C]$

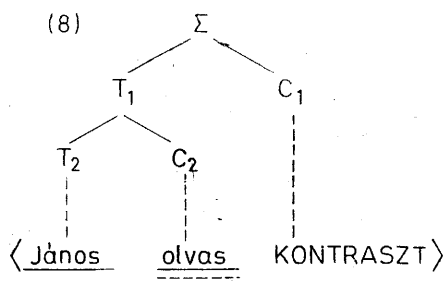
A szintaktikai szinten — erős durvítással — ezzel be is fejeződött a generálás; a fonológiai szinten a [-C] jegynek nem felel fonológiai jegy, a [+C]-t pedig szünet-jeggyel írjuk át; a szünet közvetlenül a megfelelő szimbólum elé kerül: $S \rightarrow N \# V$. Végeredményben a mondat konkrét „teste” ez lesz, pl. *János # olvas.*⁴

Az alapmondat azonban hangsúlyozható is, például ha valamely előzetes mondatban foglalt állítással szemben más véleményen vagyok: *János olvas (nem pedig ír.)* Vizsgáljuk meg, mi ennek a mondatnak a közlési sémája és szintaktikai levezetési módja.

A közlési séma nem azonos az (5) ágrajzzal, s a levezetése is más. Új szabálycsoportra van szükségünk: „kontextus-szabály”-okra.⁵ A közlési séma kialakításához figyelembe kell vennünk, hogy olyan mondatallunk szemben, amelynek teljes egésze az előzményben, a „kontextus”-ban már említett elemekből áll. Így maga a mondat a topic részbe kerül. (Vö. az 1. pont (a) sémájával; a C oldal a nyelvi realizációban üres.)

⁴ Ezt az alapmondatot neutrálisnak nevezhetjük (vö. L. Dezsó, Notes on the word order of simple sentences in Hungarian: Computational Linguistics 4. 2–60 (1965), az alább következő magyar mondatok szórendi és hangsúlyozási elemzését lásd ebben a cikkben).

⁵ A „kontextus-szabály” nem tévesztendő össze a kontextus-érzékeny [context-sensitive] szintaktikai szabályokkal. A „kontextus-szabály” egyszerűen visszautal a közlés (s neki megfelelő már generált szintaktikai) láncbéli előzményre, tehát a lineáris kontextust figyelembe vevő szabálytípus. Egyelőre ennek részletes elemzésével itt nem foglalkozunk, de a szabálytípus föltevésére így is szükség van.

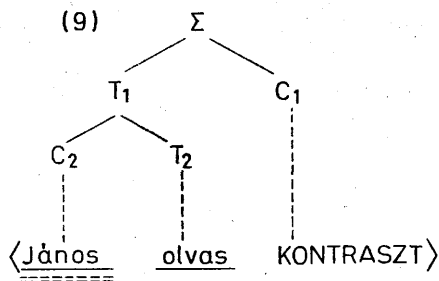

A < > jel illusztrációt jelöl, hiszen itt csupán általános közlési sémáról van szó.

A T_1 újra feloszlik T_2 – C_2 elemre, vagyis másodlagos topic-ra és comment-re. Így a kontextus-szabályt igénylő ellentétes mondatok a topic ágba kerülnek, de itt a comment ágnak a képét mutatják.

A nyelvi realizáció ágrajza itt is azonos az előző mondatéval, hiszen a két mondat (ti. *János olvas* és *János olvas.*) közötti különbség csak a topic-comment viszonyban van. A levezetéshez szükséges kontextus-szabályok elhelyezhetők egy olyan szabálycsoportban, amely a mondat egészéhez szükséges információkat tartalmazza (*PreS*, vagyis „prae-sentencialis”, magyarul pedig „mondatelőző”). A kontextus-szabállyal kapcsolatban ehelyütt onnan induljunk el, hogy adva van a V tag kontrasztív hangsúlyozása: $PreS \rightarrow Contr(V)$, tehát rövidítve: $S \rightarrow Contr(V) + N[-C] + V[+C]$. A $Contr(V)$ információt átírjuk valamiféle közlési jeggyé: $S \rightarrow N[-C] + V[+C, +Contr]$. Vagyis a $Contr(V)$ -t, a kontrasztív mondatelőzőt bevittük az igéhez egy közlési feature formájában. A fonológiai szinten a $[-C]$ jegyet töröljük, a $[+C]$ jegyet szünetre váltjuk, a $[+Contr]$ -ot pedig kontrasztív, tehát erősebb hangsúlyra. Ezek után a következő mondatot nyerjük: *János # olvas* (nem pedig ír).

A *János olvas* mondat a szövegösszefüggéstől függően így is hangsúlyozható: *János olvas.* Problematikus ennek a mondatnak a közlési sémája. Véleményünk szerint így ábrázolható. [Vö. I. pont (c) sémájával, a C oldal itt is üres.]

Tehát az egész mondat itt is a topic-részbe tartozik, azaz a 'már említett' szférájába. Ezt a megoldást támasztja alá az, hogy a hangsúly az első tagon (C_2) van, s nincs olyan szünet a mondat két tagja között, mint a fenti mondatokban. A mondat levezetése ez lesz: $S \rightarrow Contr(N) + N[+C] + V[-C]$, majd: $S \rightarrow N[+C, +Contr] + V[-C]$. Itt meg a $Contr(N)$, vagyis a kontrasztív mondatelőző a névszóhoz kerül egy közlési feature for-

májában. A fonológiai szinten a [+ C] szünet lenne, de mondatélen a szünet természetszerűen irreleváns; a [+ Contr.] pedig hangsúlyozási jeggyé íródik át. Végül ezt a mondatot kapjuk: János olvas.

Az alapszórendű (egyenes) kijelentő mondat harmadik hangsúlyozása esetén mindkét tagot hangsúlyozzuk: János olvas (Péter pedig ír). Közlési sémája azonos a (8) sémával, hangsúlyozási viszonyai azonban eltérőek. Ezt a közlési sémát indokolja, hogy a két tag között szünet van; a János # # olvas mondatot ezen felül a János # olvas mondattal rokonítja még az is, hogy az olvas elem az első mondatban is erősebben hangsúlyozható, mint a János.⁶

A nyelvi realizáció szintjén mindkét elem kap kontrasztjegyet: $S \rightarrow \text{Contr}(N) + \text{Contr}(V) + N[-C] + V[+C]$, sebből: $S \rightarrow N[-C, +\text{Contr}] + V[+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten mindkét elem hangsúly-jegyet is kap, az *N* és *V* elem között „hosszú” szünet lesz. Végül megkapjuk a kész mondatot János # # olvas.

A fordított szórendű mondatban csak az ige hangsúlyozása lehetséges: Olvas János. A mondat közlési sémája (9), tehát ugyanaz, amellyel egyenes szórendben az alanyt hangsúlyozzuk (János olvas). Ennek megfelelően a levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C, +\text{Contr}] + N[-C]$, a fonológiai szinten a [+ C] jegy szünetként realizálódik; de ez a mondatélen irreleváns, s a *V* kontrasztív hangsúlyt kap, tehát: Olvas János.

2.1.2. A második típusban az alapszórend *VN* (a tőlünk vizsgált mondatfajtában). Ilyen a kéttagú mondat alaprendje a kelta nyelvekben, több sémi nyelvben stb. Arab példát fogunk elemezni.⁷ A hangsúlytalan alapmondat közlési sémáját és nyelvi ágrajzát még fõnt bemutattuk [az (5) és a (6b) tételekben]. Ennek megfelelően a mondat egyszerűsített levezetése a következő lesz: $S \rightarrow V[-C] + N[+C]$. A fonológiai szinten a [+ C] jegyet szünetre írjuk át: $S \rightarrow V \# N$, szavakkal: Yaqrá'u 'Alí 'Ír Ali'.

Az alapmondat igéje hangsúlyozható, s ekkor a (8) közlési séma szerint alakul a levezetés: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[-C] + N[+C]$, majd: $S \rightarrow V[-C, +\text{Contr}] + N[+C]$. A fonológiai szinten a [+ C] jegyű tag előtt szünet lesz, a *V*-n kontrasztív hangsúly, végeredményben a mondat: Yaqrá'u # 'Alí.

Az alany hangsúlyozása esetén a (9) közlési sémára lesz szükségünk, a nyelvi levezetés a következő:

$S \rightarrow \text{Contr}(N) + V[+C] + N[-C]$, majd $S \rightarrow V[+C] + N[-C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten a [+ C] a megszokott módon szünetté íródik át, de ez mondatélen álló tagnál irreleváns; s az alanya kontrasztív hangsúly kerül: Yaqrá'u 'Alí, tehát a két elem között nem lesz pauza. (Ez a mondatfajta — arab informátorunk szerint — elsősorban a kérdőmondatokra jellemző.)

2.1.3. Az első és második típusokat képviselő sémák összevetéséből kiderül, hogy a közlési séma mindkét típusban azonos, de a nyelvi realizáció

⁶ Fonológiai tanulságunk tehát az lehet, hogy minden hangsúlyos tag elé kerül egy szünet (amely mondatélen nem érvényesül); két hangsúlyos között pedig ez a szünet még meg is nyúlik.

⁷ A példákért és értelmezésükért köszönetet mondunk Abdel Moneim Muhtarnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyiptomi származású lektorának.

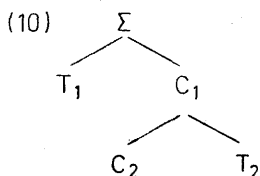
fordított lesz mind az alapmondatokban (vagyis a „hangsúly” nélküliekben), mind a hangsúlyos mondatokban.

A fordított szórendű arab mondatban lehetséges mind az alany, mind az ige hangsúlyozása: $'Al\bar{i} \# yaqra'u$ vagy $'Al\bar{i} + yaqra'u$. Az $'Al\bar{i} \# yaqra'u$ mondat sémája a (8), s levezetése így alakul: $S \rightarrow Contr(N) + N[-C] + V[+C]$, $S \rightarrow N[-C, +Contr] + V[+C]$, majd a $[+C]$ -t szünetre, a $[+Contr]$ -ot hangsúlyra írjuk át: $'Al\bar{i} \# yaqra'u$. Az $'Al\bar{i} + yaqra'u$ mondat sémája a (9), levezetése pedig: $S \rightarrow Contr(V) + N[+C] + V[-C]$, $S \rightarrow N[+C] + V[-C, +Contr]$; majd a fonológiai szinten a szokott átírás után: $'Al\bar{i} + yaqra'u$; tehát a szünet irreleváns a V pedig kontrasztív hangsúlyt kap. Ezek szerint az elsődleges magyar és a másodlagos arab $\langle N V \rangle$ mondat csak szórendjében egyezik meg, hangsúly- és szünetviszonyai azonban eltérőek, éppen fordítottjai egymásnak.

2.2. A háromtagú mondatok. A háromtagú mondatok közül azokat elemezzük, amelyekben az igének tárgy, vagy tárgyszerű kötelező bővítménye van. Szórendileg itt négy típus lehetséges, ezek közül azonban jelen dolgozatunkban csak hármat tudunk vizsgálni; azokat, amelyeknek alapmondatai SOV , SVO és VSO szórendűek. (A negyedik típusra, a VOS -re, sajnos, Magyarországon nem tudunk információt szerezni.)

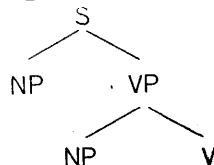
2.2.1. Az első típust képviselik a magyar névelő nélküli tárgyas mondatok, valamint több finnugor, szamojéd, altaji nyelv tárgyas mondatai. Példaként a magyart vesszük.

A közlési sémában le kell mennünk a második szintig:

Az alkalmazott séma az (5) ábra egyik változata, amely az I. pontban bemutatott (d) sémát követi.

A nyelvi realizáció a következő:

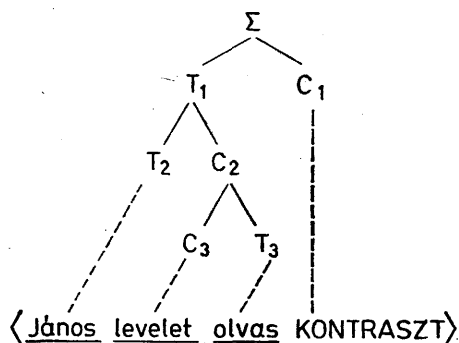

A tőlünk vizsgált mondatban az első NP alanyesetű főnév (*János*) lesz, a második NP tárgyesetű főnév (*levelet*), a V tárgyas ige alanyi ragozásban (*olvas*), tehát $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C] + V[-C]$. (Az alsó kitevőben az $_n$ a nominativus, az $_a$ pedig az accusativus jele.) A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át, s a $[-C]$ jegyet töröljük. Erre a típusra „ V előtti 1” (azaz az ’ige előtti első fonológiai szó’ hangsúlyszabály jellemző; így a hangsúly az N_a tagra kerül. Ez a hangsúly gyengébb mint a kontrasztív hangsúly: *János # levelet olvas*).

Ha a kontextus egy kontrasztív hangsúlyozási szabály bevezetését tesz szükségessé, akkor a T ágon vezetjük be a mondatot. Ha a *levelet* elemet emel-

jük ki kontraszttal, a következő közlési sémára van szükség, amely az 1. pont (a) és (b) sémájából tevődik össze a (C ág itt is üres).

(11)

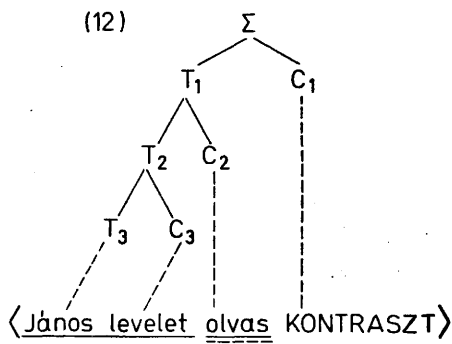

Az így létrejött ágrajz nyelvileg releváns elemei ($T_2 - C_3 - T_3$) a (10) képét mutatják. Ez érthető is, mert a két mondat csak a kontrasztban különbözik. [A kéttagú mondatokban ugyanezt láttuk az (5) és (8) sémában.] A (11) sémában a kontraszt a normál hangsúlyos tagra esik. (A kéttagú mondatokban az ige nem tekintettük hangsúlyosnak.)

A nyelvi realizáció ágrajza azonos az előző mondatéval, mert a két mondat csak közlés szempontjából tér el. A levezetése ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + N_n[-C] + N_a[+C] + V[-C]$, majd $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C, +\text{Contr}] + V[-C]$. Ebből a fonológiai szinten az N_a előtt szünet, az N_a tagon pedig erős hangsúly lesz: *János # levelet olvas (nem pedig lapot)*.

A másik kontrasztív hangsúlyozási lehetőség az ige hangsúlyozása: *János # levelet olvas (nem pedig ír)* mondatban. Közlési sémája az 1. pont (a) sémájának felel meg (a C ág megint üres)

(12)

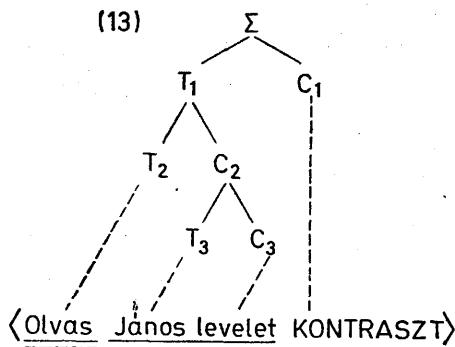
A nyelvi levezetés így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_n[-C] + N_a[+C] + N[+C]$; majd: $S \rightarrow N_n[-C] + N_a[+C] + V[+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten [+C]-nek megfelelően az N_a és V előtt szünet lesz, a V -re erős hangsúly kerül: *János # levelet # olvas (nem pedig ír)*.

A kettős hangsúlyozású mondatot: *János # #levelet olvas* nem elemezzük. Közlési sémája megegyezik a (11) sémával. Levezetése abban különbözik, hogy az N_n tagon is lesz kontrasztív hangsúly, és a két hangsúlyos rész közé extra szünet kerül a fonológiai szinten.

A magyar háromtagú alapmondat mint az első típus képviselője két másik szórendben is előfordulhat: *OSV* és *VSO*.⁸ E mondatokat csak röviden tárgyaljuk. Közlési sémájuk és nyelvi levezetésük az eddigiekhez képest új elemet nem tartalmaz. (Ezért csak az elsődleges hangsúlyozású mondatokat vizsgáljuk.)

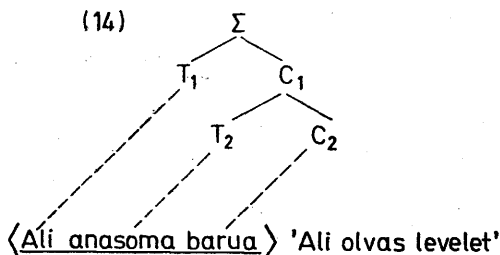
Az *OSV* közlési sémája a (11), levezetése pedig a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_a [-C] + N_n [+C] + V [-C]$, majd: $S \rightarrow N_a [-C] + N_n [+C, +\text{Contr}] + V [-C]$, a fonológiai átalakítás után: *Levelet # János olvas*.

A *VSO* közlési sémája majdnem azonos a (11) sémával.

A nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V[-C] + N_n [-C] + N_a [+C]$, majd $S \rightarrow V[-C, +\text{Contr}] + N_n [-C] + N_a [+C]$, majd a fonológiai szint szokott átalakításai után: *Olvas János # levelet*.

2.2.2. A háromtagú tárgyias mondatok második típusában az alapmondat szórendje *SVO*. Számos európai és nem európai nyelv tartozik ide, köztük a szuahili, amelyet az alábbiakban elemzünk. A második típus közlési rendje az 1. pont (b) sémája:

⁸ A szórendi típusokat részletesebben Dezső L. (1. lábjegyzetben i. m.) mutatja be.

A nyelvi levezetés a következő módon alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$. A zárójelbe tett index jelöletlen esetre utal. A fonológiai szinten a „ V utáni 1.” szabálynak megfelelően az $N_{(a)}$, tagon hangsúlynak kell lennie. A szünet azonban nem az $N_{(a)}$ -előtt lesz. Ez azzal magyarázható, hogy a hangsúlyozási szabály itt más mint az első típusban, például a magyar esetében. Ott a hangsúlyozási szabály „ V előtti 1.” volt, ami megfelel egy általánosabb hangsúlyozási szabályszerűségnek; ez így ábrázolható: $\leftarrow -$, tehát a szintagma első tagja hangsúlyozandó.⁹

Itt a szuahiliben viszont a $- \leftarrow$ szabályszerűségnek megfelelően a szintagma második tagja hangsúlyozandó, s így a konkrét szabály: „ V utáni 1.” A szintagmahatár tehát a V elé kerül. Így a hangsúly a $[+C]$ jegyű tagra esik, mint mindig, a szünet viszont áthelyeződik az ige elé. Tehát az $S \rightarrow N_{(a)} + V \# N_{(a)}$ sorból $S \rightarrow N_{(n)} \# V + N_{(a)}$ lesz. A fonológiai síkon tehát a $[+C]$ jegy átírásakor a szünetet nem a $[+C]$ jeggyel ellátott tag elé, hanem az azt megelőző elé kell helyeznünk. A közlési síkon ez azt jelenti, hogy háromtagú alapmondában a topic és comment csoportja között kötelezően szünet lesz.

Mindezek után a szuahili mondat így hangzik: *Ali # anasoma barua* 'Ali ír levelet'.

A kontrasztív mondatok közül a tárgyat hangsúlyozók közlési sémája azonos a (12)-vel, tehát az első típus igeit kiemelő kontrasztív közlési sémájával. Ez adja meg a (12)-nek megfelelő ágrajzot. A nyelvi levezetés ez lesz: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C]$, majd: $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten a szünet a V elé kerül, az $N_{(a)}$ tagon kontrasztív hangsúly van: *Ali # anasoma barua*.

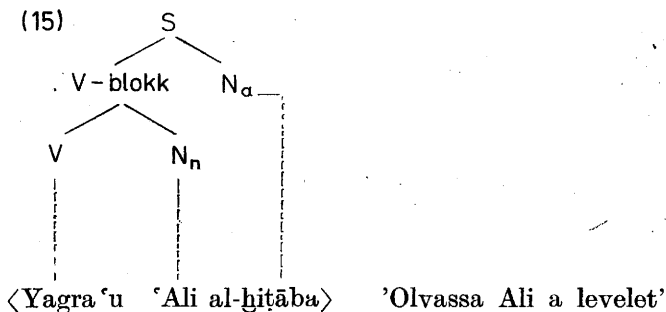
Ha a kontrasztív hangsúly az igeire kerül, a közlési séma a (II), tehát az első típus tárgyat kiemelő sémája. Nyelvi realizációja: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + N_{(n)} [-C] + V [+C] + N_{(a)} [-C]$, majd $S \rightarrow N_{(n)} [-C] + V [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot kontrasztív hangsúlyra írjuk át: *Ali # anasoma barua*. Feltűnő, hogy a szünetet itt nem kell áthelyezni, a hangsúlyozási séma tehát a (normál $- \leftarrow$ típus helyett) $\leftarrow -$ lesz. Ez az anomália az ige hangsúlyozásánál nem egyedülálló; hasonlóképpen rendelkezésig figyelhető meg az első típus megfelelő magyar példájában is: *János # levelet olvas*, hiszen ez sem a $- \leftarrow$ hangsúlyozási szabályszerűségnek engedelmeskedik, hanem a $\leftarrow -$ típusnak.

A második típus alapmondánán (*SVO*) kívül lehetséges még a másodlagos *OVS* és *VSO* szórend is. Az *OVS* szórend közlési sémája a (12). Ennek megfelelően a nyelvi levezetése így alakul: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(a)}) + N_{(a)} [-C] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$, $S \rightarrow N_{(a)} [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_{(n)} [+C]$. A fonológiai szinten a $[+\text{Contr}]$ jegyből kontrasztív hangsúlyozás, a szünet a V előtt lesz, mint az eddigiekben. Az $N_{(n)}$ -re is esik némi hangsúly a hangsúlyozási szabálynak megfelelően: *Barua # anasoma Ali*.

A *VSO* tag közlési sémája szintén a (12). Levezetése a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(N_{(n)}) + V [-C] + N_{(n)} [+C] + N_{(a)} [+C]$, $S \rightarrow V [+C] + N_{(n)} [+C, +\text{Contr}] + N_{(a)} [+C]$. Majd a fonológiai szinten a szünet és hangsúly megállapítása után: *Anasoma Ali # barua*.

⁹ Vö. DEZSŐ L., Szórend és mondat hangsúlyozás: Általános nyelvészeti tanulmányok. 5: 79–121 (1967).

2.2.3. A harmadik típusú mondatokban a szórend *VSO*. A közlési séma az 1. pont (a) sémája. A nyelvi realizációban az igéből és az alanyból egy igei blokkot képezünk.

Új szimbólum a *V*-blokk, amely az ige és az alanya összefoglaló jelölése. Ez a jel ebben a formájában közvetlenül nem igényel „pszichológiai” realitást, bár az a tény, hogy formálisan szükségszerű, elgondolkoztató „pszichológiai” szempontból is. A levezetés pedig: $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$. A második $[+C]$ jegyet szünetre és hangsúlyra írjuk át. Tehát a *T* és *C* ág között lesz a szünet. Az elsődlegesen hangsúlyozott tag itt külön szólamot alkot: *Yagra'u 'Alī # al-ḥitāba*. Ebben különbözik a harmadik típus szólam- és hangsúlyrendszere mind az első, mind a második típustól.

A tárgyat kiemelő kontrasztív hangsúlyozás sémája a (12), akár a második típusban: $S \rightarrow \text{Contr}(N_a) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C]$, majd $S \rightarrow V [-C] + N_n [+C] + N_a [+C, +\text{Contr}]$. A fonológiai szinten azonban abban tér el a második típus tárgyat hangsúlyozó mondatától, hogy a szünet nem az N_n , hanem az N_a előtt lesz: *Yagra'u 'Alī # al-ḥitāba*.

Az ígét kiemelő hangsúlyozás közlési sémája a (11), akár a második típusnál. A nyelvi realizáció ennek megfelelően a következő: $S \rightarrow \text{Contr}(V) + V [-C] + N_n [+C] + N_a [-C]$, majd $S \rightarrow V [-C, +\text{Contr}] + N_n [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ jegyet, kontrasztív hangsúlyra váltjuk át: *Yagra'u # 'Alī al-ḥitāba*. Az ige kiemelése esetén a mondat szünettel való tagolása megváltozott: $V + N_n \# N_a$ helyett $V \# N_n + N_a$. De a kiemelendő tag így is külön szólamba – vagyis szünet által határolt fonológiai csoportba – kerül, ami e típus hangsúlyozási alapszabálya.

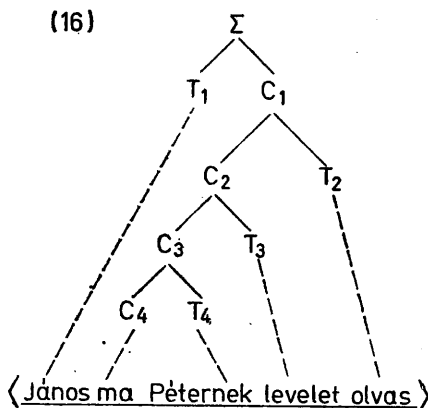
Az alany hangsúlyozása csak külön partikulával lehetséges, ezért ezt nem vizsgáljuk.

Az alapmondaton kívül lehetséges az *SVO* tag is. Ezt a tagot részletesen nem elemezzük, csak megjegyezzük, hogy az alany kiemelése ebben a tagban lehetséges, bár a másik két tag is kiemelhető. Az alany kiemelésére a (11) séma használható fel, amelyet így írunk át: $S \rightarrow \text{Contr}(N_n) + N_n [-C] + V [+C] + N_a [-C]$, $S \rightarrow N_n [-C, +\text{Contr}] + V [+C] + N_a [-C]$. A fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre, a $[+\text{Contr}]$ -ot hangsúlyra írjuk át: *'Alī # yagra'u al-ḥitāba*.

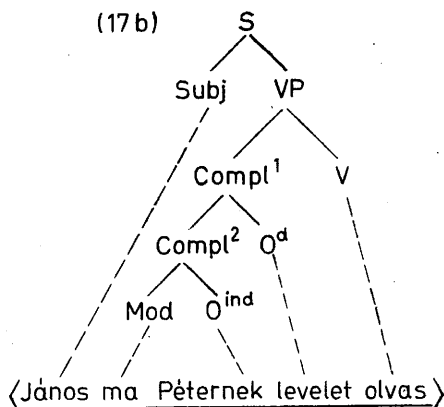
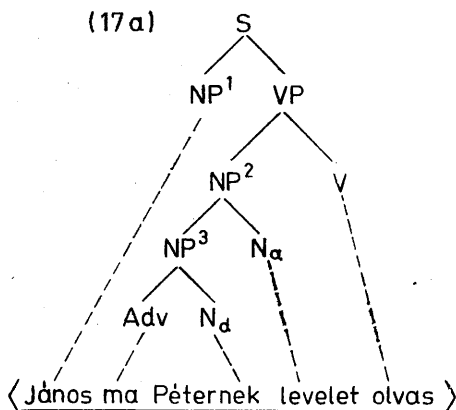
2.3. A négy és öttagú mondatok. A négy- és öttagú mondatokat csak röviden elemezzük, mivel mind közlési, mind nyelvi szempontból lényegében a háromtagú mondatoknál megismertek továbbfejlesztéséről van szó. Rá kell azonban mutatni e mondatok sajátosságaira.

Az új tagok közül a negyedik tag a „második tárgy”, az ötödik pedig valamelyik határozó (de nem akármelyik, mert a határozók egy része a szórendet illetően sajátosan viselkedik; eltérően attól, amit mi itt bemutatunk). Ezeknek részletes elemzése külön feladat lesz majd, de nem ennek a témának a keretében.

2.3.1. Az első szórendi típus közlési alapsémája a következő:

A (16) a (10) séma további ágaztatása. [Vö. I. pont (d) sémával.] Nyelvi realizációja a következő (először „szófajokban”, majd „mondatrészekben” felírva):

Új szimbólumok: N_d = datívuszban álló főnév; Adv = adverbium (határozószó); $Subj$ = alany; $Compl$ = igei bővítmény; a felső index a bevezetés sorrendjét — s így közvetve a mélységet — jelöli; Mod = modifikátor (vagy határozó); O^d = direkt tárgy; O^{ind} = indirekt tárgy.

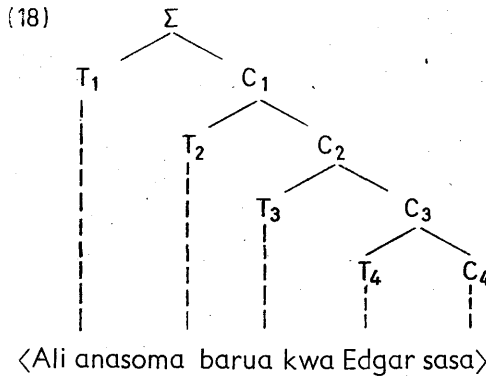
Négy tag esetén az ágrajz egy szinttel kevesebb lesz, és az NP^3 , illetve $Compl^2$ helyett N_{dat} illetve O^{ind} áll.

A levezetésben a következőt találjuk:

$$S \rightarrow NP [- C] + Adv [+ C] + N_a [- C] + N_a [- C] + V [- C].$$

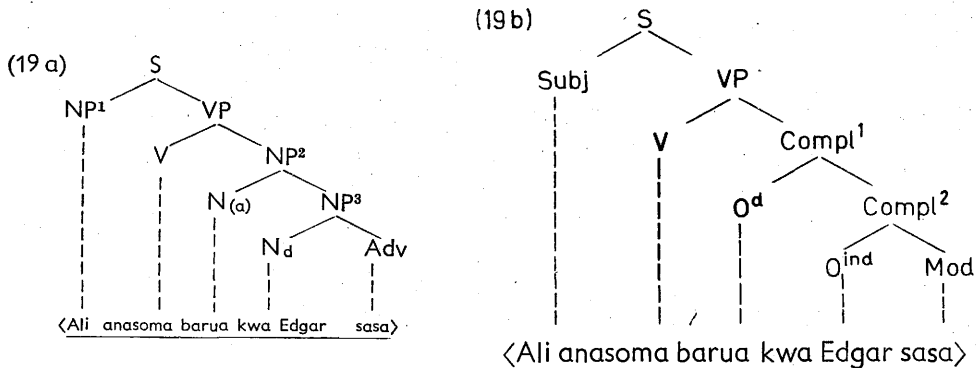
A fonológiai szinten a [+ C] szünetjegyre íródik át; a „V előtti 1.” hangsúlyszabály viszont a N_a -re helyezi a hangsúlyt. A négytagúak esetében tehát minden azonos a háromtagú mondatnál megállapítottakkal. Mivel azonban a C-ág – vagyis a comment ág – kettőnél több elemet tartalmaz, szükség van a C-tömbnek további szünettel történő tagolására. Az újabb szünet a hangsúlyozási sémának (– –) megfelelően a hangsúlyos tag elé kerül. Így a végleges sor a következő lesz (már konkrét szavakra váltva): *János # ma Péternek # levelet olvas.*

2.3.2. A második típus négy- és öttagú mondata szintén a háromtagú közlési séma további levezetéséből jön létre. A négytagú és öttagú közlési séma tehát a következő:

A (18) séma a (14) kifejtett változata, tehát az 1. pont (b) sémája. A nyelvi realizációban a bővítményeket „tárgy, második tárgy, határozó” sorrendben vezetjük be, mint az első típusnál. Ez a sorrend igen gyakori; a harmadik típusra is érvényes lesz.

Az ágrajz szófajokban és mondatrészekben kifejtve:

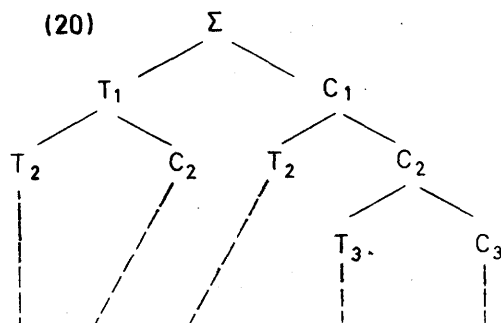

Az alapmondat tehát így alakul: $S \rightarrow N_{(n)} [- C] + V [- C] + N_{(a)} [- C] + N_d [- C] + Adv [+ C]$. Mint fentebb a háromtagú mondatnál láttuk, a típusnak megfelelően a commenten belül a szünet az N_d elé kerül. A közlési

univerzális szabályoknak¹⁰ megfelelően a topic és comment között is szünet lesz. A szünet és hangsúly ennek megfelelően így helyezkedik el: $S \rightarrow N \# V + + N_{(a)} \# N_d + Adv$, szavakkal: *Ali # anasoma barua # kwa Edgar sasa* 'Ali olvassa a levelet Edgárnak most'. A [+ C] jeggyel ellátott tag itt is hangsúlyos, akár a háromtagú mondatban, de ott ez a „V utáni l.” szabály értelmében közvetlenül az ige után kerül a hangsúly, itt viszont a mondat (abszolút értelemben vett) utolsó szavára. Ezzel együtt a „V utáni l.” hangsúlyozás is érvényesül; ezért lesz ez a mondat kettős hangsúlyú. (Hogy a két hangsúlyos elem közül melyik viseli a főhangsúlyt, s melyik a mellék-hangsúlyt, az továbbkutatásokat igényel.) Az első és a második típus commentjei tükörszerkezetként állnak egymással szemben, amint ezt felépítésük és hangsúlyozásuk mutatja.

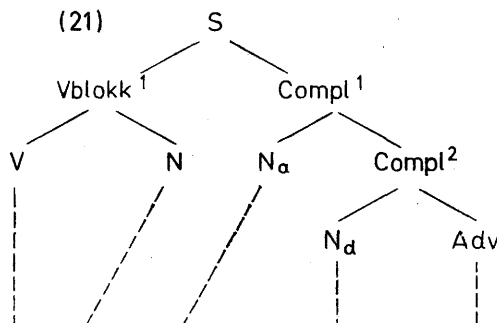
A jelöletlen „második” tárggyal alkotott mondatok szórendje eltér a bemutatottól, mert az $N_{(a)}$ és N_d helyet cserél: *Ali anasoma Edgar barua sasa*. Ezt a szerkezetet a szuahili esetében az alapszerkezetből kell levezetni, de nem közlési, hanem grammatikai variánsként. Itt jegyezzük meg, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben feltehetően ez a (szuahiliben másodlagos) szerkezet tekintendő elsődleges, alap-szerkezetnek. Ez azonban még további tanulmányozást igényel.

2.3.3. A harmadik típus közlési sémája a (15) séma továbbfejlesztése:

<yaqra'u 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

A szófaji realizáció a következő:

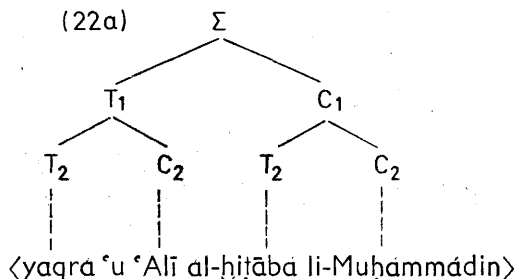

<yaqra'u 'Alī al-ḥiṭāba li-Muḥammadin ḥunā>

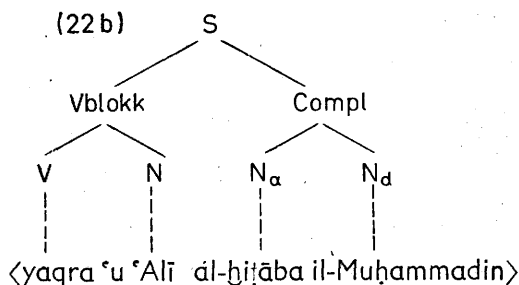
¹⁰ A kommunikációs, univerzális szabályok a Greenberg—Hockett-féle nyelvi univerzálék szabályaihoz csatlakoznak. A közlési univerzálék ilyen jellegű megközelítésére azonban az irodalomban nem találtunk példát.

A nyelvi realizáció tehát így alakul: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[-C] + Adv[+C]$. A mondat szólamokra tagolása a következő lesz: $yakra'u 'Alī} \pm \{al-hitāba li-Muḥammadin\} \# \{hunā\}$ – a sorrendet bemutató fordításban: 'Írja Ali # a levelet Mohamednek # otthon'.¹¹ (Azért vettünk helyhatározós mondatot példaként, mert az időhatározó inkább mondatélen áll.) E mondat szólamokra tagolása a második típus hasonló mondatának tükrökepe, amint ezt már a háromtagú mondatban is láttuk. A harmadik típus tagolásának lényeges sajátossága, hogy a topic ágon két tag van – az eddigi típusokkal szemben, ahol ez csupán egyre volt korlátozva – így a növekedés itt is csak a commentágon belül történhet.

A négytagú mondat közlési és nyelvi ágrajza megfelel az öttagúéknak.

A négytagú mondat levezetése a következő: $S \rightarrow V[-C] + N_n[+C] + N_a[-C] + N_d[+C]$. A többször említett szabálynak megfelelően lesz szünet a két ág között, de ez nem a főszünet: $\{yakra'u 'Alī} \pm \{al-hitāba\} \# \{li-Muḥammadin\}$.

A közlési séma azért érdekes, mert bár két tagnak van [+C] jegye, azonban szünetre (és hangsúlyra) csak C-ágon levő elem [+] jegye íródik át. Ezzel szemben az első és második típusban csak egy [+C] jegyes tagot találunk.

2.3.4. A negyedik típust informátor hiányában nem elemezhetjük, de a többi típus adatait figyelembe véve feltételezhetünk róla egyet-mást.

A háromtagú mondat alapszórendje VO^dS : *Manoratra taratasy aho 'Írok levelet én' (a fent idézett malgas példa¹²). Mindhárom típusban a comment-részben volt az O^d , feltételezhető, hogy itt is oda kerül, valószínűtlen, hogy az*

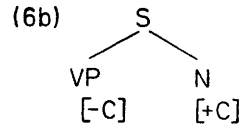
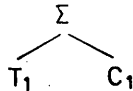
¹¹ A \pm szünet-jel a # szimbólumánál rövidebb szünetet jelöl. (A jelre lásd Dezső 9. lábjegyzetben i. m.)

¹² Vö. В. Д. Аракин, Мальгашский язык. Москва 1963, 58.

S álljon egyedül mint comment. A negyedik tag a *V* és *S* közé kerül, pontosabban az *O^{ind}* az *O^d* és az *S* közé kerül: *V O^d O^{ind} S*: *Manoratra taratasy aminareo aho* 'Írok levelet önnek én'. Ha helyhatározó kerül a mondatba a „második tárgy” helyett, ugyanúgy helyezkedik el mint a „második tárgy”, tehát az *O^d* és *S* közé: *Nametraka ny boky teto ambony latabatra izy* 'Tette a könyvet ide asztalra ő'.

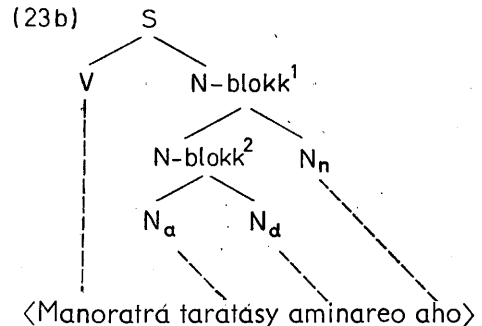
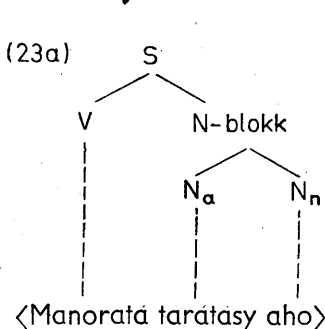
Szórendileg a negyedik típus „befelé” bővül, tehát a *V* és *S* alkotta kereten belül. Ebben megegyezik az elsővel. Akárcsak az első típusban a bővítmények fokozatosan úgy lépnek be ebbe a keretbe, hogy az igétől indul el az első, mögé kerül a második, például: *Manoratra — aho* → *Manoratra taratasy — aho* → *Manoratra taratasy aminareo aho*.

A kéttagú mondat közlési sémája feltehetően az (5), mert ez a séma univerzális:

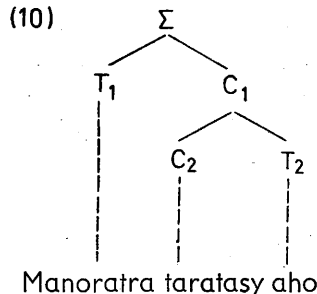

Ágrajzon ábrázolva a kéttagú mondat nyelvi sémája a (6b):

A három- és négytagú mondat nyelvi ágrajza már nem egyezik meg egyik eddigivel sem, hiszen új típusról van szó:

A háromtagú mondat közlési sémája teljes biztonsággal rekonstruálható, a tárgy minden bizonnyal a C-ágra kerül már, és közé és az ige közé szünetet kell iktatnunk. Ez két univerzáléból következik: 1. az ige tárgyi bővítése a comment elengedhetetlen része; 2. a topic és comment ág között kötelezően szünet van. Így a háromtagú mondat közlési sémája a (10), tehát az első típusé lesz.

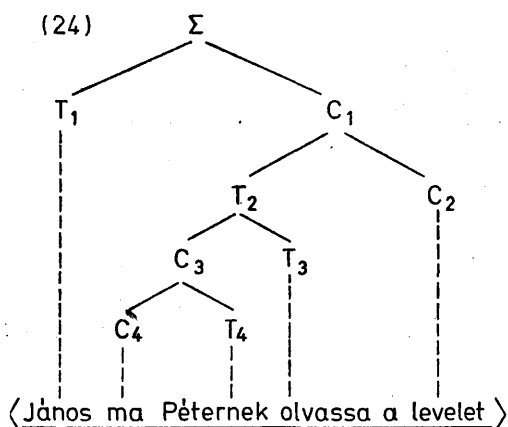

A nyelvi levezetése pedig $S \rightarrow V [-C] + N_a [+C] + N_n [-C]$, a fonológiai szinten a $[+C]$ jegyet szünetre írjuk át és ezt a mondatot kellene kapnunk: *Manoratra # taratasy aho*.

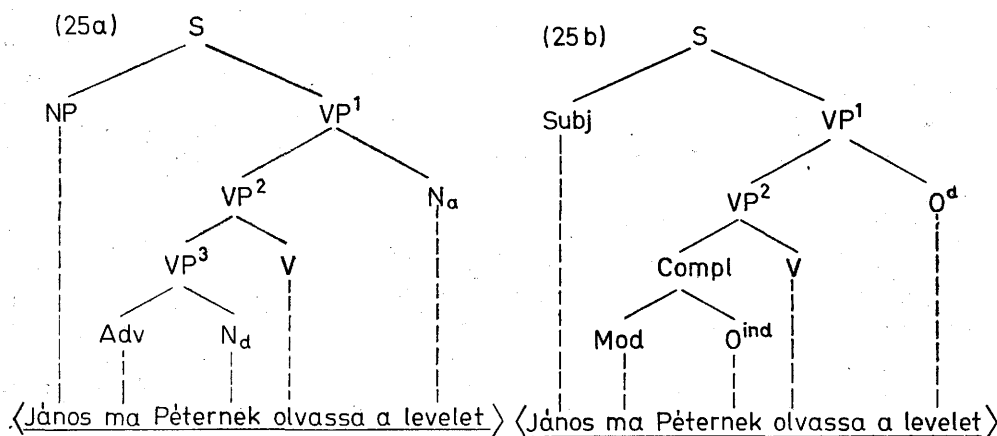
A négytagú mondatok levezetésére is felhasználható az első típus közlési sémája, tehát a (10) séma további ágaztatásából létrejött (16) séma, de a nyelvi realizáció más lesz. Ennek a pontos kialakításához azonban okvetlen szükség van a hangsúlyozást és az N-blokk szünettel történő tagolását meghatározó adatokra.

2.3.5. Adósak vagyunk a magyar „határozott tárgyú” mondatok elemzésével, amelyek nem tiszta típust képviselnek, amint ezt másutt megmutattuk.¹³

A magyar öttagú határozott tárgyú — és nem emfatikus — mondat *János ma Péternek olvassa a levelet* ezzel a közlési sémával írható le:

Ez a séma a $C_2 - T_2$ szintig a második típuséval azonos, de a továbbiakban az első szerint megy, világosan mutatva a mondat tipológiai kettősségét. Nyelvi síkon szófajokban és mondatrészekben realizálva így ábrázolható:

¹³ Vö. DEZSŐ 1. és 9. lábjegyzetben i. m.

A nyelvi realizáció T — C jegyekkel a következő (konkrét szófajokat használva):

$S \rightarrow N_n [-C] + Adv [+C] + N_d [-C] + N_a [+C]$. A fonológiai szinten figyelembe kell venni az ágrajz összetett voltát: az *Adv* előtt szünet lesz a [+C]-nek megfelelően, a $N_a [+C]$ jegye viszont a *V* elé helyezi a szünetet; a hangsúly a „*V* előtti 1.” szabályt követi, mert ez a magyar mondatok alap-hangsúlyozása: *Péter # ma Jánosnak # írja a levelet*.

2.4. A két-, három-, négy- és többtagú mondatok tiszta típusainak és egy vegyes típusú négy- és többtagú mondat bemutatása után szólnunk kell a közlési és a nyelvi típusok egymáshoz való viszonyáról a három- és többtagú mondatokban, ahol a teljes értékű tipizálás már lehetséges. Háromtagú nyelvi típus — csak a tiszta típusokat véve figyelembe — négy volt: SO^dV , SVO^d , VSO^d , VO^dS , ezek négy és több tag esetén így alakultak:

$$\begin{aligned} SO^dV &\rightarrow SO^{ind}O^d V \rightarrow S Mod O^{ind} O^d V \\ SVO^d &\rightarrow SVO^d O^{ind} \rightarrow SVO^d O^{ind} Mod \\ VSO^d &\rightarrow VSO^d O^{ind} \rightarrow VSO^d O^{ind} Mod \\ VO^dS &\rightarrow VO^d O^{ind}S \rightarrow VO^d O^{ind} Mod S \end{aligned}$$

A negyedik típus utolsó tagja még vizsgálatra szorul. A vegyes típus (pl. a magyar határozott tárgyú mondat: *Péter ma Jánosnak írja a levelet*) az egyes típusok kereszteződéséből jön létre (az említett magyar mondat az első és második típusból). Az egyes típusokon belül lehetnek altípusok, például attól függően, milyen az O^d és O^{ind} sorrendje, ugyanis az $O^d + O^{ind}$ helyett lehet $O^{ind} + O^d$, mint a fent (2.3.2.) bemutatott szuahili példában: *Ali anasoma barua kwa Edgar 'Ali olvassa a levelet Edgárnak'*, más sorrendben: *Ali anasoma Edgar barua* (jelöletlen N_d esetén).

A nyelvi típusokkal szemben a közlési típusok kétféleképpen lehetnek: a (b) és (d) séma szerint. (Vö. 1.4. ponttal.) A (b) sémán alapul a második és harmadik nyelvi típus, a (d) sémán az első és negyedik. Igaz, a második és harmadik között különbség is van, mert a harmadik típusban a T-ágon nem egy, hanem két elem található, tehát az első típus még két altípusra is osztható. Az a tény, hogy a közlési típusok száma fele a nyelviéknél, arra utal, hogy a közlési séma „elvontabb”, mint a nyelvi. Így a közlési szabályok talán az univerzális bázis-komponens és a tipológiai szabályok közé kerülnének egy generatív nyelvelírásban. A közlési szabályok problematikája ezzel korántsem merült ki, sőt a tőlünk bemutatott empirikus kísérlet és a következő pontban tett megjegyzések csak a kidolgozásuk legkezdetét jelenti.

3. Rövid összegezés

3.1. „Újabb” mondattani szempontok a formális nyelvészetben. Az 1. részben felvázolt elméleti alapokon a 2. részben megpróbáltuk konkrétan megvizsgálni négy különböző típusú nyelvi mondatnak nyelvi (grammatikai) struktúráját és közlési sémáját.

Az derült ki — legalábbis számunkra —, hogy a közlési séma bevonása alkalmas lehet a formális nyelvészetben eddig kevésbé figyelembe vett szintaktikai jelenségek vizsgálatára. Ilyenek a hangsúly és a szünet. Ezeket tehát a szórenddel szoros egységben lehet tárgyalni, ha a közlési (topic-comment) viszonyokat is bevonjuk a vizsgálatba.

A klasszikus nyelvészet számára természetesen ez nem újdonság, mert ott, mint például a magyar akadémiai nyelvtanban,¹⁴ egy csoportba, fejezetbe kerültek. A formális nyelvészet kutatási stratégiájába ez csak később kerülhetett bele, miután az alapvető szintaktikai kérdésekben már jelentős előrehaladás történt.

Ez a mi hozzájárulásunk csak első lépésének tekintendő. Szándékunk szerint szűkre szabtuk a területét: a háromtól öt tagig terjedő mondatokra, s azon belül is elsősorban a szilárdabb tárgyi bővítményeket vizsgáltuk.

Nem szeretnénk elismételni azokat a pontokat, ahol valószínűleg eredményesnek lesz ítélni próbálkozásunk. Inkább azokat a kérdéseket említenénk újra, ahol magunk is nagyon erősen éreztük a további kutatások szükségességét.

Ilyen hiány-érzetünk maradt fenn a szintaktikai kategóriák felhasználásával kapcsolatban. Szívünk szerint olyan szintaxis keretében dolgoznánk, ahol a szintaktikai jegyek (feature-ök) teljesen átvették a kategóriák szerepét, úgy ahogy ez — mutatis mutandis — a Chomsky—Halle-féle fonológiában történt.

Nem érezzük véglegesnek a hangsúly, a kontraszt és a szünet elhelyezését. Nem mintha az ebben a dolgozatban levőket eleve helytelennek tartanánk. Úgy gondoljuk, hogy — ezen első lépéseken túl — még sok lényegbevágó ponton tudunk majd — mások is, mi is — a közeljövőben továbbmenni. Ehhez a kérdéshez hozzájárul majd a fonológia fejlődése is.

Végül nem vagyunk elégedettek sem a terminológia, sem a jelölés több részletével.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy hasznosabb ezt a próbálkozást kiadni, mint őrizgetni.

3.2. A topic-comment viszony státusa a nyelvleírásban. A topic-comment viszony a közlési egységeket jellemzi. Ezek ideális esetben mondatok. Fölmerül tehát a kérdés, hogy mi lesz a viszonyuk a szintaxisban.

Elképzelhető, hogy a szintaxist és a T — C viszonyokat teljesen külön kell vizsgálni. (Mi nem ezt követtük.) Akkor is probléma, hogy milyen diszciplína vizsgálja majd a T — C viszonyt. Elképzelhető egy külön szemlélet erre a célra. Ez ezen kívül még olyan kérdéseket is magában foglalna, mint a determináció (névelő, magyar tárgyaz ragozás feltétele), meg talán a deixis. Harris úttörő, de más alapirányú művén¹⁵ kívül csupán ígéretek vannak ezen a területen.

A másik lehetőség bekebelezni a T — C viszonyt a szintaxisba. Igen, de melyik felébe: a bázis- vagy a transzformációs szabályokba? Mi nem kötöttük le magunkat emellett sem, bár a kutatás, meg a bemutatás egyszerűsítése végett gyakorlatilag a bázis-komponenssel párhuzamos keretként használtuk fel. Nem zárjuk ki természetesen annak lehetőségét sem, hogy ezen a területen a transzformációkat felhasználjuk. Erre azonban itt nem volt szükség, hiszen nem egyszerű, előnyös szintaxist kívánunk adni,

¹⁴ A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. II. kötet. Mondattan. (Bp., 1962. Szerkesztette TOMPA JÓZSEF.) Az idevágó kitérő fejezetet (VI. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet) DEME LÁSZLÓ írta. — A hanglejtés idetartozása már nem ilyen magától értetődő, de idáig még mindig a legjobbnak számító javaslat.

¹⁵ Vö. ZELIG S. HARRIS: Discourse analysis reprints (Hága, 1963. Mouton. 73 lap).

hanem azzal foglalkoztunk, hogy a közlési sémák és egy — lehetőleg generatív — formális szintaxis együttes kezelésében érjünk el eredményeket. Valószínűnek látszik, hogy a problémakört újra át kell gondolni, ha az empirikus nyelvtipológia a transzformációs szintaxis területéről is több anyaggal rendelkezik majd.

Végül annak is megvan a lehetősége, hogy a $T - C$ viszony egy része az úgynevezett nyelvhasználati szabályok körébe (is) tartozik. Ezeknek csupán a helye van meg a teljes generatív nyelvléíráselméletében; sajnos kevés eredményt láthattunk ezen a téren (a mélység-hipotézisen kívül). Mindenesetre fenntartásra készlet ezzel kapcsolatban az a tény, hogy a $T - C$ szabályok egyértelműen kapcsolatba hozhatók a kompetencia-szabályokkal, vagyis a tulajdonképpeni grammatikával.

A topic-comment viszony státusa tehát egyelőre nem tekinthető tisztázottnak a nyelvléírás keretében. Ennek ellenére kívánatosak a vizsgálatok ebben a témában; valószínűleg épp ezek a vizsgálatok visznek majd közelebb bennünket a státusbeli hovatarozás kérdésének megválaszolásához is.

3.3. Meta-teoretikus megjegyzések. A nyelvléírás meta-teóriájának első részével kapcsolatban csupán egy megjegyzésünk van. Elképzelhető, hogy az egyetemes szintaktikai kategóriák és a $T - C$ viszony között sajátos — még a metateóriában megadható — összefüggés lesz. Ez egyaránt lehetséges a kutatás jelenlegi szakaszában, amikor kategóriákkal és szintaktikai jegyekkel szokás dolgozni, meg abban a szakaszban, amikor esetleg csupán szintaktikai jegyek lesznek használatosak.

A metateória második részével kapcsolatban több kisebb jelentőségű megjegyzésünk van. Valószínű, hogy ha két nyelvléírás között — ceteris paribus — az a különbség, hogy az első számot ad a $T - C$ viszonyról, a másik meg nem, akkor az első empirikusan erősebb.

Nyilvánvaló továbbá, hogy ha a $T - C$ viszonyról több helyen lehet — adekvát módon — számot adni, akkor az lesz a megfelelőbb változat, amely egyszerűsíti, nem pedig bonyolítja az addigi leírást. (Gyakorlatilag ez még nem eldöntött kérdés, mint ahogy azt a 3.2. pontban láttuk.)

Ha a $T - C$ viszony típusait megfelelő formában be lehet iktatni a nyelvi univerzálék közé, akkor nyilvánvalóan ezáltal is tehermentesül az egyes nyelvek leírása. Ha egy nyelv leírása (itt: szintaktikai szabályrendszerének megadása) kétféleképpen végezhető el — empirikusan azonos adekvátság fokán —: (a) önmagában; (b) két részben: az egyetemes nyelvtan keretében és az egyetemes nyelvtanban helyet nem találó nyelvi sajátos szabályok formájában, akkor a (b) megoldás a 'jobb', mert jobban approximálja a nyelvi működés kettősségét: egyetemes — talán biológiai mélységű — emberi jellegét, illetőleg egy adott nyelv sajátos jellegét.